

ТАМАРА БАБИЋ

Филолошки факултет Универзитета у Београду
tamaracezar59@gmail.com

ХАЈДЕГЕРОВСКА ХЕРМЕНЕУТИКА И ТУМАЧЕЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ: ПРЕГЛЕД И ПЕРСПЕКТИВЕ

САЖЕТАК

У раду се испитују могућности примене херменеутике Мартина Хајдегера у тумачењу српске књижевности посматране у целини и с обзиром на особности сопствене периодизације. Из одабраних студија немачког филозофа у којима се бавио односом између филозофије и песништва издвајамо неколико тежишних категорија чију уклопљеност у различите поетичке системе стилских формација српске књижевности у даљим корацима и практично проверавамо на самим књижевним примерима. Та тежишта јесу односи према метафизици, језику, субјекту, песнику и песништву. На основу тако дефинисаних критеријума издвајамо оне стилске формације и њихова дела у чијем се тумачењу хајдегеровска херменеутика може применити и образлажемо могућности и услове њихове комплементарности. Главно питање на које тежимо да дамо одговор тиче се одлика које повезују оне стилске формације чија се дела могу успешно тумачити са становишта хајдегеровске херменеутике, што једним делом залази и у проблеме периодизације и компаративног проучавања, како српске, тако и светске, књижевности. У крајњем резултату, скуп ових начелних увида би могао представљати нацрт за будућа подробнија и нова тумачења појединачних дела српске књижевности.

Кључне речи: Хајдегер, егзистенцијализам, херменеутика, компаратистика, српска књижевност.

Увод или чему хуманисџика у „оскудно време“?

Ако бисмо из свог досадашњег бављења херменеутиком Мартина Хајдегера морали издвојити само једно сазнање као предуслов за разумевање свега осталог, оно би се односило на евидентну, понекад чак и узнемирујућу, *савременост* његових закључака о култури и цивилизацији чији смо део. Како ни време у ком (и о ком) пишемо не постоји изван оне кроз коју су Хајдегер, његови претходници и следбеници констатовали, одабир ове теме, сасвим разумљиво, може деловати необично – прво зато што спаја гледишта науке о књижевности и филозофије књижевности (две дисциплине које су, бивајући неподатне за инструментализацију у данашњем времену, у последње време чак и у самој хуманистици скрајнуте), а онда зато што се у том, већ непопуларном, оквиру бави нечим што, на први поглед, уопште не делује *савремено*, а самим тим ни *ипрактично и примењиво*. С тим у вези, не би требало даље образлагати зашто се у нашој хуманистици релативно мали број посвећеника темељно бавио специфично овом димензијом односа између филозофије и књижевности.

На бављење овом темом усмерио нас је рад Ж. Вукашиновића чији су научни резултати допринели томе да се у савременој српској хуманистици отворе нека од кључних питања, проблема и изазова које је Хајдегерово тумачење односа између филозофије и песништва задало европској културној мисли и уопште разумевању њене самосвојне егзистенције. Оно што је, између осталог, за наше бављење одсудно, јесто указивање на трајну актуелност Хајдегерових поставки о односу песништва, језика и техничке цивилизације на којој већ сада, на почетку овог излагања, такође инсистирамо. Такође, као кључни темељ за само мишљење и говор о овој теми у контексту српске филологије, препознајемо то што ауторово мишљење о *западној* филозофији књижевности нипошто не искључује *српску* књижевност, већ је, напротив, њој увек окренуто и на њено тумачење широко примењиво.

И када је у нашој науци постављен такав темељ, потпуно одговарајући стога што разматра универзалне аспекте европске културе уважавајући и могућности њеног индивидуалног испољавања у различитим националним културама, сматрамо прикладним да, остајући на истим, универзалним, темељима, продубимо поглед ка оним особеностима на основу којих се национална, српска, књижев-

ност издваја. То ће нам омогућити да неке већ можда одавно познате проблеме српске, али и светске, науке о књижевности, сагледамо у другачијем светлу и управо ту, увек постојећу и потенцијалну могућност хуманистике да понуди *ново тумачење* нечега што се по инерцији сматра (не)решеним, видимо као онај врхунски квалитет који је у свим, а нарочито у оскудним, временима чини неопходним чиниоцем људског личног и колективног саморазумевања.

Како „јеснички сјанује човек” и у чему се то оілега?

Полазећи од Хајдегеровог односа према *западној метафизици* као оквирног за разумевање његовог одношења према човеку и свему оном што чини песништво, значајно нам је да представимо значење и могуће консеквенце њене критике и „деструкције”. Према самом Хајдегеру, критика традиције (коју је метафизика створила) не подразумева њену негацију већ њено „позитивно усвајање” (Heidegger, 2006, према Vukašinić, 2013, p. 458), што би се могло објаснити као њено *иревредновање*, односно пут ка доласку до искустава која су била првобитни основ за њен настанак, а која су се у историјском следу њеног развоја замаглила и затомила (Korčević, 2009, pp. 161–162).

Свесни значаја формулације и објашњења „егзистенцијалне анализе” у Хајдегеровој фундаменталној онтологији (D’Amico, 2006), у овом излагању се ипак усредсређујемо на друге препознате чиниоце човекове егзистенције. Наиме, према Хајдегеру, *човек* (субјект) је истовремено ограничен својом коначношћу и у тој, себи савременој, временитости одређен прошлошћу у којој није учествовао (Korčević, 2009, p. 27). Такође, у таквим околностима свог постојања, човек истовремено јесте тако (и/или зато) што тумачи себе али му је поред тога, поново противречно, некаква протумаченост већ задата (Isto, pp. 26–27). У томе препознајемо противречан – уједно узајамно-поштиштавајући и узајамно-конституишући – однос којим прошлост и садашњост одређују човека и, на том трагу, видимо трајну драму његовог постојања која се, онда када је тога свестан, на различите начине, испољава и у његовом песништву. Убедљива тумачења која показују сувислост успостављања такве везе између егзистенције и певања налазимо у студијама, Хајдегеру сродног мислиоца, Валтера Бењамина које смо у једном ранијем раду блиске тематике тумачили (Babić, 2021, pp. 61–64).

Песништво се у Хајдегеровом тумачењу препознаје као нужни инструмент „преокрећућег унутрашњег опозивања” који долази из суштине човека казиваоца (Хајдегер, 2000, р. 251) управо у већ описаном контексту деструкције владајућег правца мишљења у европској култури. Како је поезија виђена као идеално окружење које ће у свет људи поново привући давно одсутну божанску инстанцу (Isto, р. 211), јасно је да ће се у том случају потенцијални нови (преокренути) свет васпоставити управо на поетском, и истовремено језичком темељу. У том светлу *језик* видимо као не само неодојиви део, већ и предуслов постојања поезије, а онда и егзистенције и (нове) метафизике (Хајдегер, 1982, р. 140). Уопштено, језик, који располаже могућношћу наше егзистенције (Isto, рр. 134–135), конституише се тако што се у њему задржавају трајна значења (и знања) која човек усваја током свог историјског постојања чиме се време трансцендира и на неки начин обезбеђује лична и колективна бесмртност (Isto, р. 139). Коначно, личност која посредује у остварењу оваквог начина постојања јесте *јесник* који, бивајући издвојен из колектива (радикално индивидуализован), успева да кроз своју суштину установи врхунски (песнички) језик који ствара поезију (Хајдегер, 2000, р. 211) и тиме својим сународницима омогућава да песнички станују (Хајдегер, 1982, р. 140).

Егзистенцијална откривеност субјекта кроз дијалектичку стилских формација

Теоријски ослонац излагања у овом одељку рада представљају дела два српска књижевна историчара: Драгише Живковића, код ког проналазимо смернице за компаративно-типолошко проучавање књижевности (унутрашње кретање књижевног израза је резултат динамике у смени уметничких облика (Živković, 1994, рр. 14–15); типолошка смена стилских формација је оквирна и еластична схема за посматрање историје књижевности (Isto, рр. 26–27); српска књижевност од 17. века хронолошки се посматра и у специфично националним и у универзалним књижевноисторијским категоријама¹) и

¹ Будући да у главном излагању издвајамо само оне стилске формације на које је хајдегеровско тумачење широко примењиво, овде дајемо Живковићев списак (на који ћемо се у трећем одељку позвати) у нешто сведенијем обиму: Барок; Просвећеност, рококо, класицизам; Национални романтизам; Реализам; Симболизам

Јована Деретића, чије нам интегрално посматрање свеукупне српске књижевности (Deretić, 2001) даје аргументе да је у овом раду представимо тако што ћемо *од свих* њених стилских праваца одабрати оне које дају продуктивне одговоре на питања која постављамо. Свесни тога да су српски књижевни историчари поглавито, с изузетком Деретића, нашу књижевност традиционално делили на три поетичка система (народну, стару (средњовековну) и нову (од барока па надаље)) (Nikolić, 2019, p. 354), у овом раду ћемо народну књижевност због специфичног односа према ауторском начелу оставити по страни, док ћемо средњовековну (иако није укључена у Живковићево стилско-типолошко тумачење) баш због ауторског начела, али и односа према метафизици и комуникацији с потоњим бароком, на почетку размотрити.

Мишљења смо да српска средњовековна књижевност² симболички врло истанчано кореспондира са свим поставкама херменеутике песништва које смо издвојили: настајање средњовековне књижевности у тесној је вези с настајањем *источне метафизике* чије се основе и потоњи развој умногоме разликују од *западне*, па је разложно поставити питање о томе да ли она, управо стога што је реч о довољно удаљеном другом лицу европске метафизике, можда одговара представи о *новом* и *преокренутом* мишљењу које је заправо одувек било ту; *субјект* у њој увек пребива окренут ка смрти (*memento mori*) и у напетом односу према оностраности³; однос између аутора, језика и дела је нераскидив и усмерен метафизичком представом о Богу чија је реч тим тројством посредована те се тим путем поетски осмишљава људска егзистенција између опште (библијске) и овоземаљске историје.

У живописном српском бароку, као прелазном добу између источног и западног правца српске књижевности (Deretić, 2001, p. 407), могуће је пронаћи онолико сличности колико и разлика у односу на

(Živković, 1994, pp. 36–37).

² Када говоримо о српској средњовековној књижевности увек имамо на уму да она с једне стране припада тзв. Византијском комонвелту, али и културној заједници под називом *Pax Slavia Orthodoxa*, те подразумевамо да су својства која ћемо поменути заједничка свим делима која ћемо набројати, у чијем год корпусу се посматрала.

³ Приказивање смрти има повлашћено место у разгранатој структури српске и свесловенске житијне књижевности (*Житије Св. Ђирила*, *Житије Алексија Божјеј Човека*, *Житије Пејра Коришкој*, *Житије Св. Симеона* које је написао Св. Сава, *Житија Св. Саве Доментијана* и *Теодосија* итд).

поетичке одлике средњовековне књижевности које смо размотрили. Када је реч о *метафизици*, однос према оностраном је жив и присутан али у складу са све већом индивидуализацијом песничког искуства тај однос се помера ка много већој напетости јер се *бојови* чине све даљим од човека. Самим тим, *субјективност* је у тако несигурном космолошком поретку дезорјентисана и фрагментисана, док, с друге стране већа индивидуализација *песника*, његовог *језика* и *дела* у први план ставља поетску оригиналност чинећи књижевност барока блиском савременом поимању књижевности. Особеност српског барока јесте то што има и западну (католичку) и источну (западну) варијанту – набројане одлике учавамо како у Гундулићевном *Осману*, тако и у Рајићевом *Канџу о востоменанију смрти*.

Узимајући у обзир сложеност преплета стилских формација у српској књижевности између појаве барока и романтизма (Živković, 1994, p. 33), као репрезентативне песнике за наше тумачење издвојићемо Јована Стерију Поповића и Петра II Петровића Његоша. Као што је већ примећено, ова два песника у српској књижевности фигурирају као специфични антиподи код којих су, парадоксално, разлике неодвојиве од сличности (Lompar, 2010, pp. 11–12). Обојица надахнути античком мишљу, као и Хајдегеров привилеговани песник Хелдерлин, Стерија и Његош у својим делима обликују два потпуно оригинална и потпуно супротна погледа на људску егзистенцију у метафизичком контексту (Isto). С једне стране стоји стоик Стерија код ког се појединачно утапа у опште, а с друге платониста и гностик Његош код ког се опште отелотворује у појединачном (Isto, pp. 10–11). Пребивање на изворима метафизике и њихово свевремено обликовање, уз егзистенцијалну отвореност субјекта и песника и изузетну оригиналност песничког дела и језика нам показује Стерију и Његоша као песнике на чијем би трагу (пост)хајдегеровска мисао могла бити плодносна.

Ако се чини да универзално европски извори и кореспонденти Његошевог и Стеријиног певања нису увек били јасно препознати, што због њихових умногоме усамљених позиција, што због историјских околности у којима су стварали, то никако није случај са српским романтичарима. Напротив, романтизам, у свим својим облицима, јесте стилска формација која је српску књижевност најгласовитије увела у савремене јој европске токове (Deretić, 2001, p. 660). И заиста, мање-више све што је Хајдегер видео код Хелдерлина, ми можемо уочити у укупном песништву наших најоригиналнијих романтичара: код Лазе Костића је то превасходно метафизичка свест

која надилази границе између живота и смрти (*Међу јавом и мед сном, Santa Maria Della Salute, Сјомен на Руварца*); код Бранка Радичевића то исто осцилира од неумитног бивствовања *ка смрти* (*Ђачки расјанак, Каг млигијак умреши*) до могућности њеног надилажења (*Туја и ојомена*); док је код Ђуре Јакшића препознатљива фрагментисана субјективност у кризним тренуцима егзистенције (*Поноћ, Ја сам сјена, Пуш у Горњак*) као и представа о историчности постојања колектива (*Ошацибина*).

У коначници, српска модерна (односно њен парнасо-симболистички ток) испоставља се као стилска формација хронолошки најближа оној кризи хуманизма коју Хајдегер описује. Као илустративно издвајамо тумачење поезије Владислава Петковића Диса које дело и личност овог песника везује за хајдегеровску херменеутику и фундаменталну онтологију (Lazić, 2015). Чињеница да је Диса могуће поредити како с Његошем, тако и с романтичарским песницима (Isto, pp. 12–13) већ сад нам указује на одређену *шиилошку* (дакле изворно естетску и поетску) блискост ових песника, која надилази просторна и временска растојања. Поред заједничког епохалног осећања, хајдегеровско и дисовско виђење поезије повезује идеја о истоветности мишљења и певања која извире из, често рационално непојмљивог, песничког језика (Isto, pp. 15–16). Када у обзир узмемо наредне генерације српских песника које су препознале праву вредност Дисове поезије (Isto, p. 14), јасно нам је да се могућности континуираног тумачења српске књижевности на Хајдегеровом трагу никако не завршавају с модерном, већ напротив, својим потенцијалним распоном далеко премашују препоручени обим академског чланка.

Реторика, херменеутика и корени песничког израза

Да бисмо извели закључну теоријску синтезу на основу претходе анализе, поставићемо ову тему у нешто шире оквире од оних у којима се уобичајено разматра. Наиме, како се корени стилско-типолошког диференцирања општих уметничких праваца налазе у утицајној Велфлиновој студији (Velflin, 2000) која пак сама преноси идеју разликовања реторских израза на разликовање уметничких, неопходно је да у последњем делу рада излагање почнемо од реторике.

Ако, на Велфлиновом трагу, суштински супротне реторске сти-

лове – једноставни (хладан, рационалан, трезвен) наспрам узвишеног (узбуђујући, китњаст, патетичан) (Petrović, 2007, pp. 58–59) – поставимо у контекст књижевне уметности, видимо да, историјски гледано, стилске формације у својим изразима осцилирају између та два пола и управо је то у сржи идеје о стилско-типолошком посматрању књижевности (Velek, 1966, pp. 49–51). Иако нужно апстраховане и схематски приказане (Živković, 1994, p. 27), тако издвојене и подељене стилске формације, посматране скупа, могу нам нешто рећи о суштинама два *шииа* одговора којима је људска духовна егзистенција кроз историју превазилазила изазове свог постојања. У истом реду су с једне стране барок, романтизам, симболизам, а с друге ренесанса, класицизам, реализам (у контексту српске књижевности, првом реду додајемо и средњи век, а другом просвећеност) (Isto, p. 28). Као комплементарне хајдегеровској херменеутици, издвојили смо стилске формације из прве групе које типски можемо описно објединити кроз особине⁴ које смо већ издвојили као релевантне за Хајдегерово разумевање песничтва: однос према метафизици је активан и обликотворан; субјект се конституише у свом кризном, фрагментисаном и конфликтном односу према свим аспектима своје егзистенције; апсолутна песничка стваралачка оригиналност је *sine qua non* сваке од ових поетика с изузетком средњовековне; поезија је неретко узвишена на нивоу самосталног култа; језик који органски повезан са суштином бивствовања које извире из песничке личности недокучив је попут песничког сопства и његовог егзистенцијалног искуства. Нужни услови за плодно тумачење српских песника налазе се у споју темељног разумевања како Хајдегерове херменеутике и онтологије (природе његовог филозофског система), тако и књижевноисторијских особености српске књижевности (односа континуитета и дисконтинуитета), чему треба придодати и свест о контекстима настанка и развитка и једног и другог (о Хајдегеровој позицији у филозофској дијакронији; о културним, историјским и националним особинама српске књижевности). У овом излагању смо оцртали како њихово повезивање у ширем контексту духовних дисциплина може бити узајамно откривајуће: Хајдегер нам даје апаратуру за увиђање типолошке блискости стилских праваца, док стилско-типолошки поглед на књижевност уједно

⁴ Због обима излагања, списак постојећих особина је сужен само на оне које, у контексту тумачења, сматрамо суштинским. За подробније информисање препоручујемо Нолитово издање *Речника књижевних термина*.

проширује домете применљивости његове херменеутике. Коначно, сматрамо да, на том трагу, луцидност сваког будућег тумача може и треба да изрони нове слојеве смисла већ подробно (про)тумачених канонских дела српске књижевности. Али је неопходно да пре тога изоштри своје херменеутичко чуло тако да види само оно што, аристотеловски речено, јесте *вероватно* и што допире из слојевитости самог дела.

Хајдегер је, како смо показали, у комуникацији која се одвијала с поглавито *једним шијом* песништва, засновао савремену херменеутику чији је настављач у тзв. немачкој школи реторичке херменеутике Ханс Георг Гадамер (Petrović, 2007, pp. 360–361). Када у том светлу сагледамо тројство реторике, херменеутике и песништва, опажамо њима иманентне заједничке особине: свест о историчности духовно-историјских феномена који творе егзистенцију и који се не могу разумети рационалном логиком уз тежњу ка јединству говора и мишљења (Isto, pp. 361–364). Такво јединство нам, у једну руку, даје могућност за широке замахе у анализи и синтези, али нас, с друге стране, обавезује на пажљив однос према тананим значењским нитима које ове три дисциплине у једном тумачењу могу потпуно сјединити, а већ у наредном радикално разјединити.

Закључак

У претходном излагању смо оцртали однос између хајдегеровске херменеутике према српској књижевности из три угла: у начину на који је она сама (херменеутика) заснована као конститутивни део Хајдегерове фундаменталне онтологије; према томе како се методолошки прожима и надопуњује с компаративним стилско-типолошким приступом проучавања књижевности у дијахронијском пресеку; и како се херменеутика и песништво, синхронијски паралелно постављене с реториком, могу разумети у најширем контексту, дилтајевски речено, духовних наука. Мапу коју смо оцртали видимо као неопходни генерални преглед широке и разгранате теме коју тек зачињемо, те смо свесни да он као такав, у овој фази, мора остати на површини како би најефикасније обухватио тему у обиму једног чланка. Сматрамо да је најбољи начин да своја будућа истраживања у раду назначених и наслућених проблема прво уоквиримо и представимо оваквим, општим прегледом и представљањем проблема

које сматрамо кључним за ову тему. У том светлу, искрено се надамо да ће наши будући резултати допринети већем интересовању за ову тему и код осталих истраживача блиских интересовања.

Литература

- Babić, T. (2021). Poezija, jezik i ljudsko postojanje. *A priori*, 1(2). 58–65.
- Benjamin, W. (1974). *Eseji*. Prev. M. Tabaković. Nolit.
- D'amiko, R. (2006). *Savremena kontinentalna filozofija*. Prev. M. Ivanović. Dereta.
- Deretić, J. (2001). *Istorija srpske književnosti*. Sezam Book.
- Hajdeger, M. (1982). *Mišljenje i pevanje*. Prev. B. Zec. Nolit.
- Hajdeger, M. (2000). *Šumski putevi*. Prev. B. Zec. Plato.
- Heidegger, M. (2006). *Temeljni problemi fenomenologije*. Prev. Ž. Pavić. Demetra.
- Koprivica, Č. (2009). *Biće i sudbina*. Zavod za udžbenike.
- Lazić, N. J. (2013). Jezik poezije i metamorfoze humanizma (Hajdeger i Dis). *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 45(2). 3–21.
- Lompar, M. (2010). *Njegoševo pesništvo*. Srpska književna zadruga.
- Nikolić, N. (2019). *Identitet srpske književnosti*. Srpska književna zadruga, Partenon.
- Petrović, S. (2007). *Retorika*. Narodna knjiga, Alfa.
- Velek, R. (1966). *Kritički pojmovi*. Prev. A. I. Spasić i S. Đorđević. Vuk Karadžić.
- Velflin, H. (2000). *Renesansa i barok*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Vukašinović, Ž. (2013). Helderlin, stvarnost jezika i obnavljanje smisla poezije. *Književna istorija*, 45(150). 455–465.
- Živković, D. (1994). *Evropski okviri srpske književnosti* (Vol. I). Prosveta.

HEIDEGGERIAN HERMENEUTICS AND SERBIAN LITERATURE: OVERVIEW AND PERSPECTIVES

ABSTRACT

The aim of this paper is to consider how we can use the basic ideas of Heidegger's philosophy of literature in the interpretations of Serbian literature which we understand as all that is written on Serbian language in all its variations. Firstly, we mark off and define five fundamental terms of Heidegger's hermeneutics (metaphysics, subject, poet, poetry, language) and then we search for appropriate examples in various literary epochs (medieval literature, baroque, romanticism, symbolism) so we can show its complementarity. In the context of that discussion, we tend to show and describe the connection between the hermeneutics, rhetorics and poetry and how it can be understood and used in the humanities. As a result, we have a wider and consistent look on possibilities of implementations of such a hermeneutics in European literature, and furthermore, a discovery of various new directions in the interpretations of Serbian literature.

Keywords: Heidegger, existentialism, hermeneutics, comparative literature, Serbian literature.